ԱՇՈՏ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
(ծննդյան 100 ամյակի առթիվ)

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ

Լրացավ ականավոր գիտնական, հասարակական-քաղաքական նշանավոր գործիչ, ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Աշոտ Գարեգինի Հովհաննիսյանի ծնդյան 100 ամյակը, մի մարդու, որն իր ամբողջ կյանքը նվիրեց հեղափոխական պայքարին, լենինյան կուսակցության գաղափարախոսությանն ու գործին, մարքսիստական հայագիտությանը։ Գործունեության ասպարեզ մանելով XX դ. սկզբներին, նա հմտությամբ ու հաստատակամությամբ կարողացավ հեղափոխականի դժվարություններով լի գործունեությունը զուգակցել գիտնականի անխոնջ պրպտումներին և իր պատվավոր տեղը գրավել հայ ժողովրդի արժանավոր զավակների շարքում։

Աշ. Հովհաննիսյանը ծնվել է 1887 թ. հունիսի 17-ին, Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում։ Նրա մանկությունն անցնում է ազատագրական պայքարի մաքառումներով հարուստ այդ երկրամասում։ Դեռևս Շուշիի ռեալական ուսումնարանում սովորելու տարիներին Աշ. Հովհաննիսյանը ծանոթանում է մարքսիստական կրականությանը, տարվում սոցիալ-դեմոկրատական գաղափարներով։ Նա 1906 թ. մտնում է Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության շարքերը, հարում նրա բոլշևիկյան ուղղությանը և մինչև կյանքի վերջը հավատարիմ մնում նրան։ Նույն տարում ավարտում է ուսումնարանը և ուսումնատենչ շատ երիտասարդների նման բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով մեկնում է արտասահման՝ Գերմանիա։ Այնտեղ նա սովորում է Ենայի, Հալլեի և Մյունխենի համալսարաններում, ընդլայնում իր գիտելիքները, խորանում փիլիսոփայության, պատմության և տնտեսագիտության մեջ, տիրապետում գերմաներեն, ֆրանսերեն և լատիներեն լեզուներին։ Գերմանիայում ուսումնառության տարիներին ընդգրկվում է ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական արտասահմանյան կազմակերպության մեջ և մասնակցում նրա աշխատանքներին։

Հիմնավոր կրթություն ստացած, 1913 թ. Աշ. Հովհաննիսյանը վերադառնում է Անդրկովկաս։ Մեկ տարի Շուշիի թեմական դպրոցում պատմություն և գերմաներեն լեզու դասավանդելուց հետ տեղափոխվում է Էջմիածին և աշխատանքի անցնում ժամանակի լավագույն հայկական ուսումնական հաստատություններից մեկում՝ Գևորգյան ճեմարանում։ Մանկավարժական աշխատանքին զուգահեռ Աշ. Հովհաննիսյանը պրպտումներ է կատարում Էջմիածնի մատենադարանում, հրապարակում նոր նյութեր և գիտական հոդվածներ հայ ազատագրական մտքի առանձին դրվագների մասին։ Միաժամանակ հեղափոխական-պրոպագանդիստական աշխատանք է տանում ճեմարանի երիտասարդության շրջանում, իր սաներին հաղորդակից դարձնում մարքսիստական գաղափարներին։

Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության նախապատրաստման ու անցկացման տարիներին Աշոտ Հովհաննիսյանը ծավալում է հասա-

բական-քաղաքական ակտիվ գործունեություն։ Պատմական այդ օրերին նա Շուշիում հրատարակում է բոլշևիկյան «Նեցուկ» թերթը։ Ապա նրան տեսնում ենք Բաքվում՝ Անդրկովկասի հեղափոխական պայքարի միջնաբերդում, ուր սկզբում ղեկավարում էր Բաքվի սովետի կուլտուր-լուսավորական բաժինը, ապա Կոմունայի լուսավորության կոմիսարիատի դպրոցական բաժինը։ Բաքվի Կոմունայի անկումից հետո նա հաստատվում է Մոսկվայում, ուր Ազգությունների գործերի ժողկոմատում գլխավորում է Հայկական գործերի կոմիսարիատի գրական-հրատարակչական բաժինը։ 1919 թ. վարում էր ՌՍՖՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսարիատի հայկական բաժինը, միաժամանակ հայ ժողովրդի պատմություն դասավանդում Լազարյան ճեմարանում։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի, հայկական եղեռնի ու դաշնակցական տիրապետության հետևանքով քաղաքական խոր ճգնաժամ ապրող հայ ժողովրդի փրկության միակ ելքը շատերի նման Աշ. Հովհաննիսյանն էլ տեսնում էր Սովետական Ռուսաստանի հետ ունեցած դաշինքի և սովետական կարգերի հաստատման մեջ և ակտիվորեն պայքարում էր այդ ուղղությամբ։ 1920 թ. Դոնի-Ռոստովում խմբագրում էր «Բանվորի կոչով» թերթը, նույն տարվա հոկտեմբերին մասնակցում է Հայաստան ժամանած Սովետական Ռուսաստանի Բ. Լեգրանի գլխավորած դիվանագիտական ներկայացուցչության աշխատանքներին։

Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակից հետո հեղափոխական պայքարի բովով անցած կոմունիստական կուսակցության լենինյան գվարդիայի փայլուն ներկայացուցիչներ Ալ. Մյասնիկյանի, Ս. Լուկաշինի, Աս. Մռավյանի և այլ նշանավոր գործիչների հետ միասին Աշ. Հովհաննիսյանը ձեռնամուխ է լինում քայքայված ու ավերված երկրի վերականգնմանը։ Նա նորաստեղծ Սովետական Հայաստանի լուսավորության առաջին ժողովրդական կոմիսարն էր։ 1922 թ. ընտրվում է Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղար և այդ պատասխանատու պաշտոնը վարում մինչև 1927 թ.։ Այդ տարիներին նա մեծ ջանքեր է թափում սովետական դպրոցի ստեղծման, ուսումնական գործի բարելավման, բարձրագույն կրթության հիմնադրման, Հայաստանից դուրս գտնվող խոշոր հայագետներին, արվեստի ու գրականության գործիչներին մայր հայրենիք բերելու և առհասարակ սոցիալիստական շինարարության առաջին քայլերը կատարելու գործում։

1928 թ. Աշ. Հովհաննիսյանը տեղափոխվում է Մոսկվա և շուրջ մեկ տասնամյակ գիտական-մանկավարժական ակտիվ գործունեություն ծավալում այնտեղ։ Երկու տարի ղեկավարում է Մարքս-Էնգելսի ինստիտուտի պատմության կաբինետի աշխատանքները, ապա աշխատում է ՍՍՀՄ ազգությունների ինստիտուտում որպես Արևելքի ժողովուրդների ազգային-հեղափոխական շարժումների պատմության պրոֆեսոր։ 1934—1937 թթ. նա ընտրվում է Նյութական կուլտուրայի պատմության պետական ակադեմիայի իսկական անդամ և նրա Մոսկվայի բաժանմունքի դիրեկտոր։ 1936—1937 թթ. վարում է ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալի պաշտոնը։

Անհիմն ռեպրեսիաների ենթարկվելուց հետո Աշ. Հովհաննիսյանի իրավունքները վերականգնվում են և 1954 թ. նա աշխատանքի է անցնում ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտում՝ սկզբում ավագ գիտաշխատողի պաշտոնով, իսկ 1961 թ. մինչև իր կյանքի վերջը (1972 թ. հունիս) ղեկավարում էր ինստիտուտի նոր պատմության բաժինը։ 1960 թ. նա ընտրվում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս։

Աշ. Հովհաննիսյանը գիտական աշխատանքից զատ խոշոր վաստակ ունի նաև մանկավարժության և հրապարակախոսության մարզում։ Պատկերացում կազմելու համար բավական է նրա դասավանդած ուսումնական հաստատությունների և խմբագրած պարբերականների անունների սուկ թվարկումն անդամ։ Նա պատմություն, հասարակագիտական այլ առարկաներ և լեզուներ է ավանդել Շուշիի հոգևոր սեմինարիայում, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Լազարյան ճեմարանում, Երևանի պետական համալսարանում, Խ. Աբովյանի ան-

վան մանկավարժական ինստիտուտում։ Խմբագրել է «Նեցուկ», «Բանվորի խոսք», «Բանվորի կոչ» թերթերը և «Նորք» հանդեսը, որը 1920-ական թվականների հետաքրքիր ու ծանրակշիռ պարբերականներից էր։

1967 թ. ծննդյան ութսունամյակի և հասարակական-քաղաքական ու գիտական բեղմնավոր գործունեության համար Աշ. Հովհաննիսյանը պարգևատրվում է հայրենիքի բարձր պարգևով՝ Լենինի շքանշանով։

Աշ. Հովհաննիսյանը շուրջ 60-ամյա բեղմնավոր գիտական կյանք ունեցավ։ Պատմափիլիսոփայական ու բանասիրական լայն ու խոր գիտելիքները, լեզուների հիմնավոր իմացությունը այն ամուր հիմքն էր, որի վրա նա բարձրացավ որպես լայն պրոֆիլի հայագետ։

Աշ. Հովհաննիսյանի գիտական գործունեությունը փաստորեն բաժանվում է երկու փուլի։ Առաջինը ամփոփվում է գիտական ասպարեզ մտնելուց՝ 1910-ական թվականների սկզբներից մինչև 1930-ական թվականների կեսերն ընկած ժամանակաշրջանում, իսկ երկրորդը սկսվում է 1950-ական թվականների սկզբներից և հարատևում մինչև նրա կյանքի վերջը։ Սակայն իր հետաքրքրությունների և թեմատիկայի առումով նրա գիտական գործունեությունը մշտապես ընթացել է մի ուղեգծով, մեկ ընդհանուր հունով։ Ավելին, նրա թե գիտական և թե գործնական աշխատանքները մի ամբողջություն են կազմել, եկել-լրացնել մեկը մյուսին։ Տարբեր դարաշրջանների նվիրված և տարբեր ժամանակներում գրված նրա յոթանասունից ավելի ուսումնասիրությունների առանցքը հստակորեն կազմել է հայ ժողովրդի ազատագրական գաղափարախոսության, նրա ազգային ու սոցիալական ազատագրության խնդիրը, իսկ մեր երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում նա իր ամբողջ ուժն ու եռանդը անմնացորդ նվիրաբերեց աշխատավորների վեհ նպատակների կենսագործմանը։

Տակավին 1913 թ. Մյունխենում գերմաներեն լեզվով լույս տեսավ նրա առաջին գիտական աշխատությունը՝ «Իսրայել Օրին և հայ ազատագրական գաղափարը» խորագրով։ Դրանով ոչ միայն նշանավորվում էր հայ մարքսիստական պատմագիտության հիմնադիրներից մեկի մուտքը գիտության ասպարեզ, այլև կանխորոշվում էր 26-ամյա երիտասարդի ստեղծագործական կյանքի հետագա ուղին, այն է՝ հարևան ժողովուրդների ու երկրների ազգային և սոցիալական ազատագրության պատմության հետնախորքի վրա լուսաբանել հարազատ ժողովրդի ազատագրական մտքի և սոցիալական պայքարի պատմությունը։

1915—1916 թթ. նա հայ ազատագրական շարժումների վերաբերյալ հրատարակեց մի շարք ուշագրավ հոդվածներ։

Աշ. Հովհաննիսյանը առաջինն էր սովետահայ պատմագրության մեջ, որ «Հայաստանի հեղափոխության հուլիսն ու հոկտեմբերը» (1923 թ.) աշխատությամբ անդրադարձավ Մայիսյան ապստամբությանը, վերլուծեց դրա պատճառները և այն իրավիճակը, որն ի վերջո պետք է հանգեցներ Հայաստանում Մեծ հոկտեմբերի գաղափարների հաղթանակին։

Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակի, մեր գաղափարական հակառակորդների և առաջին հերթին դաշնակցության դեմ պայքարի հարցերին են նվիրված 20-ական թթ. գրված «Մեր հեռանկարները և լենինիզմը», «Համազգային կրիզիսը», «Դաշնակցության իդեոլոգիայի ընթացիկ կուրսը», «Գաղութահայ խնդիրներ», «Դաշնակցության առթիվ», «Դաշնակցությունը և պատերազմը» և այլ հոդվածներ ու գրքույկներ։ Դրանք գրված են համաշխարհային պատմական նշանակություն ունեցող իրադարձության՝ Հոկտեմբերյան հեղափոխության առաջ բերած քաղաքական մթնոլորտի թարմ ազդեցության տակ և կրում են սոցիալ-քաղաքական իրադրության հաճախ անհարկի, սակայն խիստ ընդգծված դրոշմը։ Այդ նույն ժամանակ Աշ. Հովհաննիսյանը անդրադառնում է նաև միջնադարյան Հայաստանի պատմության հարցերին։ Թարմ շնչով և ուրույն գիտական մոտեցմամբ նա հրապարակ է հանում «Պետրոս ղի Սարդիս Գիլանենց», «Զաքարիա Ագուլեցու գործերը և օրերը», «Գեղա-

մա և Շարա մելիքների տոհմը» և այլ ուսումնասիրություններ։ 1921 թ. հրատարակվեց Աշ. Հովհաննիսյանի «Հայ-ռուս օրիենտացիայի ծագման խնդիրը» մենագրությունը։ Հեղինակը Մոսկվայի արտաքին գործոց մինիստրության արխիվում հայտնաբերված վավերագրերի հիման վրա քննարկում է XVII դ. վերջերի և XVIII դ. սկզբի հայ-ռուսական հարաբերությունները, այդ շրջանի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Իսրայել Օրու և Մինաս վարդապետի գործունեությունը։ Գրքի վերջում բերվում են 16 արխիվային փաստաթղթեր։

Հանուն գիտական ճշմարտության հարկ է նշել, որ Ջեմալ փաշայի «Հայկական հարց» (1924 թ.) պատմական փաստերը խեղաթյուրող աշխատանքին կցված առաջաբանում, ինչպես և հայերի ռուսական կողմնորոշմանը նվիրված գրքում, «Աբովյան» ուսումնասիրության մեջ և առհասարակ այս շրջանում գրված մյուս աշխատանքներում Աշ. Հովհաննիսյանը տուրք է տվել գռեհիկ սոցիոլոգիզմին։ Եվ դա հասկանալի է. լինելով ակտիվ, մարտնչող անհատականություն և մշտապես գտնվելով գիտական-քաղաքական պայքարի առաջին շարքերում՝ նա չկարողացավ խուսափել այն ժամանակ տիրող նշված մտայնության ազդեցությունից։ Անգամ 1933 թ. լույս տեսած «Աբովյան» ուսումնասիրության մեջ, որը գրվել է Ակսել Բակունցի «Խաչատուր Աբովյանի անհայտ բացակայումը» աշխատության առիթով, նա թեև հայ մեծ գրողին տալիս է ճիշտ բնութագրումներ, սակայն անհիմն կերպով նրան մեղադրում է ցարապաշտության մեջ։

Իր ուսումնասիրությունները սկզբնաղբյուրների վրա կառուցող, գիտնական իր հետևությունները փաստերից բխեցնող գիտնականի համար անհարիր ու ու անհամատեղելի պետք է լիներ սխեմատիզմը։ Պատմաբանի ներքին ինքնազգացման ուժով և փաստական նյութի ազդեցության շնորհիվ Աշ. Հովհաննիսյանը կարողանում է հաղթահարել տիրապետող մտայնությունը։ «Զարգացման միասնական պրոցեսի,— գրում էր նա 1935 թվականին,— տարբեր աստիճաններից քաղված պատմական կցկտուր դեպքերի ու օրինակների կուտակումը պատմություն չէ տակավին, ինչպես նաև պատմական պրոցեսի սխեմատիկ ընդհանրացումը չի նույնանում իրական ու ամբողջական պրոցեսի հետ (ընդգծումը— Վ. Բ.)։ Պատմությունը գրվում է կապակցվող փաստերի հիման վրա, և պատմական պրոցեսի դիալեկտիկական ընդհանրացումն իսկ արվում էր կոնկրետ նյութի մանրազնին վերլուծության ու առկա աղբյուրներն սպառող ուսումնասիրություններից հետո միայն»[1]։

Սեփական այս հայեցակետը նա մարմնավորեց իր կողմից հրատարակված Մ. Նալբանդյանի «Անտիպ երկերի» ծավալուն կոմենտարներում։

Մոսկվայի և Լենինգրադի կենտրոնական արխիվներում Աշ. Հովհաննիսյանը հայտնաբերեց Մ. Նալբանդյանի մի շարք անտիպ գործեր և ընդարձակ առաջաբանով ու ծանոթագրություններով հրատարակեց դրանք։ Այդ հրատարակությանն անծանոթ ընթերցողին կարող է թվալ, թե բնագրին կցված են մեր ներկա հասկացությամբ, սովորական առաջաբան և ծանոթագրություններ։ Իրականում «Անտիպ երկերի» կոմենտարների ու ծանոթագրությունների բաժինը, որը զբաղեցնում է գրքի մի զգալի մասը, ծավալուն ուսումնասիրության բնույթ ունի։ Փաստալից այդ «կոմենտարներում» լուսաբանվում են ոչ միայն Նալբանդյանի կյանքի ու ստեղծագործության, այլ նրա ժամանակաշրջանի հասարակական հոսանքների, դրական-հասարակական շարժման շատ խնդիրներ։ Աշ. Հովհաննիսյանը համոզիչ ցույց է տվել, թե ինչպես Ռուսաստանում ստեղծված հեղափոխական իրադրության պայմաններում մշակվեց Մ. Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական աշխարհայացքը և բացահայտել է այն աղերսը, որ կար նրա տեսակետների և ռուս «վաթսունականների»՝ Գերցենի, Բակունինի, Օգարյովի, Չերնիշևսկու ուսմունքի միջև։ «Անտիպ երկերը»

---

1 Մ. Նալբանդյան, Անտիպ երկեր, խմբագրություն և կոմենտարներ Աշ. Հովհաննիսյանի, Երևան-Մոսկվա, 1935, էջ 11—12։

սկզբնաղբյուրների հիման վրա գրված փաստորեն առաջին շուրջ ուսումնասիրությունն էր Մ. Նալբանդյանի մասին։

1950-ական թթ. սկսվում է Աշ. Հովհաննիսյանի գիտական գործունեության երկրորդ առավել հասուն ու արդյունավոր շրջանը։ Այդ ընթացքում շուրջ տեղաշարժեր էին կատարվել մեր երկրի գաղափարական կյանքում, հաղթահարվել կամ հաղթահարվում էին անցյալի ժառանգության գնահատման վաղնամի գռեհիկ մոտեցումները։ Աշ. Հովհաննիսյանը ձեռնամուխ է լինում իր նախասիրած պրոբլեմների շուրջը տասնամյակների մտորումներն ու մտահղացումները գիտականորեն ընդհանրացնելու խնդրին։ Նկատի առնելով հասարակական գիտությունների վերջին շրջանի արդյունքները և հենվելով աղբյուրագիտական հարուստ նյութի վրա, նա ստեղծում է նոր որակի մի շարք աշխատություններ, որոնք իրավամբ հարստացնում են սովետահայ պատմագիտությունը։

Նա մի շարք ուսումնասիրություններ է նվիրում միջնադարյան Հայաստանի պատմարանասիրական հարցերին։ Դրանց մեջ ուշագրավ է հատկապես «Ֆրիկը պատմաքննական լույսի տակ» (1955 թ.) աշխատությունը։ Մանուկ Աբեղյանի ծանրակշիռ հետազոտությունից հետո տրամաբանական էր կարծել, որ առանց նոր նյութերի անհնարին է նոր հայեցակետ ունենալ Ֆրիկի կյանքի ու գործի նկատմամբ։ Սակայն Աշ. Հովհաննիսյանը միանգամայն այլ տեսանկյունով է մոտենում խնդրին։ Նա բացահայտում է բանաստեղծի ապրած դարաշրջանի տնտեսական ու սոցիալական հարաբերությունների ամբողջ պատկերը և այդ հետնախորքի վրա դիտում նրա տաղերի, նրա արտահայտած տրամադրությունների ու ապրումների սոցիալ-պատմական իմաստը։ Պատմասոցիոլոգիական նման քննարկման շնորհիվ Ֆրիկը պատկերանում է որպես միջնադարյան այն մեծություններից մեկը, որոնք անդրադարձրել են իրենց դարաշրջանի հասարակական հեղաբեկումները։ Հեղինակը ցույց է տվել, որ Ֆրիկը զերծ չի եղել միջնադարյան միստիցիզմից, սակայն այդ միստիցիզմը գաղափարական մի շղարշ է եղել, որը սքողել է նրա հակաֆեոդալական տրամադրությունները։ Բացահայտելով տիրող անարդարությունների դեմ Ֆրիկի որոնող մտքի համարձակ ծառացումները, Աշ. Հովհաննիսյանը միաժամանակ շեշտում է այն հանգամանքը, որ դա հիմք չի տալիս կարծելու, թե Ֆրիկը բարձրացել է միջնադարը հերքող հեղափոխական ընդվզումի աստիճանի։

Աշ. Հովհաննիսյանը հրատարակում է նաև միջնադարյան Հայաստանի պատմամշակութային տարբեր հարցերին նվիրված գիտական մի շարք հոդվածներ՝ «Մաշտոցյան գրերի պատմական նշանակությունը», «Սմբատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակն ու ժամանակակիցները», «Հայերի ռուսական կողմնորոշման նախապատմությունից» և այլն։

Տասնյակ տարիների իր անխոնջ պրպտումները, սկզբնաղբյուրների մանրախույզ վերլուծությունները, գիտական վարկածներն ու եզրահանգումները Աշոտ Հովհաննիսյանը ընդհանրացրեց «Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության», «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» ծանրակշիռ հետազոտությունների մեջ։

«Դրվագների» երկհատորում (1957, 1959 թթ.) անվանի պատմաբանը լուսաբանել է հայ ազատագրական մտքի համակողմանի պատմությունը ողջ միջնադարում։ Նա ցույց է տվել, որ հայ ազատագրական միտքը արտահայտվել է տարբեր ձևերով ու եղանակներով՝ օտար տիրապետության դեմ ընդվզող հասարակաշերտերի մտայնությամբ, ներքին շահագործողների դեմ աշխատավորության մղած պայքարի գաղափարախոսությամբ, ժողովրդական հերոսավեպի և ազատագրական առասպելների ու գուշակությունների ձևով։

Ի տարբերություն կղերաֆեոդալական պատմագիտության, որը ազատագրական առասպելը քննարկել է կրոնական սխոլաստիզմի ու միստիցիզմի դիրքերից, և բուրժուական պատմագրության, որը զբաղվել է գերազանցապես առասպելի բանասիրական քննությամբ, Աշ. Հովհաննիսյանը այդ կնճռոտ պրոբլեմին առաջին անգամ մոտեցավ մարքսիստական դիրքերից։ Նա բացա-

հայտեց ազատագրական առասպելի բուն էությունը, նրա զարգացման ընթացքը, կրած փոփոխությունները և սոցիալական միջավայրը։ Անդրկովկասի ժողովուրդների բարեկամության սոցիալ-քաղաքական պայմանների և միջնադարյան տեսությունների ու գաղափարաբանության լուսաբանումը գրքի կարևոր արժանիքներից է։ Հեղինակը ազատագրական գաղափարախոսության մեջ տեսնում է երկու իրարից տարբեր պատմաշրջան։ Առաջինը ֆեոդալական հարաբերությունների առաջացման ու զարգացման դարաշրջանն է՝ V—XIII դարեր։ Այս շրջանում Անդրկովկասում և Հայաստանում առաջանում են ֆեոդալական պետություններ, ուժեղանում է օտար տիրապետության դեմ հայերի և վրացիների համատեղ պայքարն ու ջանքերը անկախ ֆեոդալական պետություններ ստեղծելու նրանց փորձերը։ Երկրորդ փուլը սկսվում է մոնղոլական տիրապետության շրջանից, երբ երկիրը անկում ու քայքայում էր ապրում, լայն չափեր է ընդունում էթնիկական գիմահեղումը, արտագաղթը, կազմալուծվում է հայ ժողովրդի հավաքական ուժը։ Նման պայմաններում բուն երկրում ազատագրական շարժումները թուլանում և ընդունում են եվրոպական պետությունների հետ վարվող ամուլ ու ապարդյուն դիվանագիտական բանակցությունների բնույթ։

Հեղինակը ըստ ամենայնի բացահայտել է սոցիալ-քաղաքական այն պայմանները, որոնց հետևանքով ազատագրական շարժումների արևմտաեվրոպական դեգերումները սկսել էին երևան բերել իրենց սնանկությունը։ Եվ ապա, Իսրայել Օրու գործունեության քննական վերլուծության հիման վրա, ցույց է տալիս հայ ազատագրական մտքի անվերադարձ գիմաշրջումը, հայ ժողովրդի ազատագրության հեռանկարները միայն Ռուսաստանի հետ կապելու դարսկազմիկ շրջադարձը։ Իր հետագա աշխատություններում, մասնավորապես «Դրվագների» անմիջական շարունակությունը հանդիսացող 18-րդ դարի առաջին 30 ամյակի հայ և ռուս ժողովուրդների հարաբերություններին նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուի՝ առանձին ուսումնասիրության բնույթ կրող ծավալուն ներածականում նա վեր հանեց հայերի ռուսական կողմնորոշման խորանալու և համաժողովրդական բնույթ ընդունելու պատմությունը։

Միքայել Նալբանդյանի կյանքի և գործունեության, հայ հեղափոխական դեմոկրատիայի, նրա ակունքների, ժամանակի ու միջավայրի և հարակից բազում հարցերի վերաբերյալ իր երկարամյա հետազոտությունները Աշոտ Հովհաննիսյանը ամփոփեց 1955, 1956 թթ. լույս տեսած «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» երկու ստվար հատորներում։ Գիրքը թեպետև նվիրված է անցյալ դարի 50—60-ական թվականներին, սակայն հեղափոխական դեմոկրատիայի նախահիմքերի և նրա առաջ քաշած գաղափարների հետագա ճակատագրի բացահայտումով փաստորեն ընդգրկում է ամբողջ 19-րդ դարի հայ մտավոր, հոգևոր կյանքի պատմությունը։ Աղբյուրների քննական վերլուծման ու համադրման միջոցով հեղինակը տալիս է իրեն զբաղեցնող ժամանակաշրջանի հայ իրականության հասարակական-քաղաքական և մտավոր-գրական կյանքի ամբողջական պատկերը։ Աշոտ Հովհաննիսյանը ցույց է տալիս Միքայել Նալբանդյանի գաղափարական կազմավորման պրոցեսը, նրա հեղափոխական-դեմոկրատական հայացքների ձևավորման պատմա-հասարակական աղբյուրները՝ սերտորեն կապված նրա ապրած դարաշրջանի մտավոր կյանքի, սոցիալական պայքարի, հասարակական տարբեր հոսանքների միջև տեղի ունեցող հակամարտության հետ։

Գրքի առանձին բաժիններ ներառնում են արևմտահայ կյանքն ու ազատագրական շարժումները, սահմանադրական պատրանքները, ազատամիտ հրապարակախոսությունն ու դեմոկրատիան, ինչպես նաև Նալբանդյանի ձգտումները՝ միասնական ճակատով պայքարելու արևմտահայ հետադիմական ուժերի դեմ։ Աշ. Հովհաննիսյանը ըստ ամենայնի բացահայտում և ընդգծում էր, որ Մ. Նալբանդյանը հայ իրականության այն եզակի գործիչն էր, որն իրար շաղկապեց արևելահայ և արևմտահայ դեմոկրատիան և աշխատեց նրա պայքարը տանել մեկ միասնական հունով։ Իրեն զբաղեցնող ժամանակաշրջանին

նախորդող և դրան հաջորդող պատմական իրադարձությունների դիալեկտիկայի մեջ քննարկելով Նալբանդյանի դարաշրջանի հարուցած հասարակական խնդիրները, Աշ. Հովհաննիսյանը ի հայտ բերեց XIX դ. կեսերի հայ հասարակական մտքի ազգային-քաղաքական պայքարի հիմնական օրինաչափությունները։ Նալբանդյանին նվիրված աշխատության մեջ քննարկվող պրոբլեմները ունեն ոչ միայն պատմագիտական նշանակություն, այլև կարևոր են գրականագիտության, մամուլի, հասարակական մտքի, մշակույթի պատմության համար։

Ինչպես «Դրվագները», այնպես էլ Նալբանդյանին նվիրված ուսումնասիրությունները աչքի են ընկնում պատմական երևույթների լայն ընդգրկմամբ, պրոբլեմի հետազոտման խորությամբ, գիտական հարցադրումների թարմությամբ, անցյալի իրողությունները իրենց զարգացման դիալեկտիկայի մեջ քննարկելու հեղինակի անուրանալի կարողությամբ։ Առանց վարանելու կարելի է հավաստել, որ փաստական-աղբյուրագիտական վիթխարի նյութով պատմագիտական լայն պաստառի վրա ստեղծված այդ երկու աշխատությունները Աշ. Հովհաննիսյանի համար հաստատուն տեղ ապահովեցին հայագիտության մեծ երախտավորների շարքում։

Բազմավաստակ գիտնականը կյանքի վերջին տարիներին զբաղված էր «Նալբանդյանը և նրա ժամանակը» աշխատության տրամաբանական շարունակությունը հանդիսացող՝ XIX դ. վերջին քառորդի հայ հասարակական հոսանքների և ազգային-քաղաքական կուսակցությունների ձևավորման, դրանց առաջին շրջանի պատմության հարցերի մշակմամբ։ Նա, իրավամբ, գտնում էր, որ սովետահայ պատմագիտությունը ըստ էության չի ուսումնասիրել անցյալ դարի 70—90-ական թվականների հայ հասարակական հոսանքների և ազգային քաղաքական պայքարի պատմությունը, որ պատմագիտությունը, փաստորեն, 50—60-ական թթ. հեղափոխական դեմոկրատիայից անսպասելի անցում է կատարում դեպի դարավերջի սոցիալ-դեմոկրատիան։ Դրա հետևանքով անհասկանալի են մնում XIX դարի վերջին քառորդի հասարակական մտքի և առհասարակ գաղափարախոսության ներհակ պայքարի շատ կողմեր ու դրսևորումներ։

1960-ական թվականների սկզբներին հանրապետության գիտական պարբերականներում Աշ. Հովհաննիսյանը հրապարակեց մի շարք հոդվածներ և ապա շարադրեց այդ հարցերին նվիրված մի աշխատություն, որը, ցավոք, մինչ այժմ մնում է ձեռագիր վիճակում։

Անցյալի պատմական երևույթներին լիարժեք գիտական մեկնություն տալու ձգտումով՝ նրա խորաթափանց միտքը հաղթահարում էր անհատի պաշտամունքի հետևանքով տիրող մտավախությունն ու ստեղծված կաշկանդիչ մտայնությունը։ Նա փաստորեն տասնամյակներ առաջ խիզախորեն բարձրացնում էր պատմագիտության առաջ ծառացած այն խնդիրները, որոնց փորձում ենք ձեռնամուխ լինել մենք միայն այժմ, կուսակցության XXVII համագումարի շնորհիվ մեր կյանքի բոլոր բնագավառներում, այդ թվում և գաղափարախոսության ասպարեզում ստեղծված բարենպաստ պայմաններում։

Աշ. Հովհաննիսյանը ուժեղ և ինքնատիպ անհատականություն էր։ Նրա բացառիկ աշխատասիրությունը, գիտությանը անմնացորդ նվիրումը, հարուստ գիտելիքները ընկերներին շռայլորեն հաղորդելու պատրաստակամությունը, հասարակական երևույթների նկատմամբ նախանձախնդիր վերաբերմունքը բարերար ազդեցություն էին գործում ոչ միայն ներակադեմիական շրջաններում, այլև առհասարակ հայ մտավոր կյանքի վրա։ Նա իր աշակերտներից ու գործընկերներից իրավամբ պահանջում էր նվիրվել և խորանալ գիտության մեջ և մշտապես հետամուտ էր ոչ թե շատ գրելուն, այլ լավ գրելուն։ Այս առումներով նա մեզ համար ոչ միայն գիտական, այլ նաև բարոյական մեծ հեղինակություն էր և է։

Աշ. Հովհաննիսյանի բուռն ու բեղմնավոր կյանքը ընդգրկում է մի ամբողջ պատմաշրջան։ Նա ապրեց այդ կյանքը կուսակցական ու պետական, գիտա-

կան-մանկավարժական ակտիվ ու եռանդուն գործունեությամբ, պատանի հասակից որդեգրած մարքսիստական աշխարհայացքի ու համոզմունքների կրքոտ պաշտպանությամբ։ Հասարակական կյանքի հեղաբեկումներին ու մակընթացություններին ենթակա իր անձնական կյանքը ամենուրեք նա ապրեց մաքուր խղճով, մշտապես հավատարիմ իր սկզբունքներին։ Սովետահայ պատմագիտությունը նա հարստացրեց մնայուն այնպիսի գործերով, որոնք, անտարակույս, մտնում են հայագիտության ոսկե ֆոնդը և նրանց հեղինակին կանգնեցնում հայ պատմագիտության խոշորագույն դեմքերի կողքին։